

НЕМИС ТИЛИДА СЎЗ ВА УНИНГ ЯСАЛИШИ

Жўраева Шохиста Бахтиёрвна

Лингвистика (немис тили)

2 курс магистранти

АННОТАЦИЯ

Мақолада немис тилида сўз ясашиши ва тилда мавжуд бўлган сўзлар, аффикслар ёрдамида, ўша тилга хос бўлган сўз ясаши моделлари асосида янги сўзлар ҳосил қилиниши тўғрисида қисқача маълумот берилган.

Ҳар қандай тилнинг луғат бойлиги янги сўзлар ясашиши орқали бойиб боради. Тилда мавжуд бўлган сўзлар, аффикслар ёрдамида, ўша тилга хос бўлган сўз ясаши моделлари асосида янги сўзлар ҳосил қилиниши сўз ясашиши дейилади. Маълумки, классик тилшуносликда сўз ясаши турлари, услублари ва моделлари, асосан, морфологиянинг тадқиқот объектидир. Шу билан бирга сўз ясаши асрада лексикология тилшунослигининг махсус фан йўналиши – сўзлар «дунёси» билан шуғулланувчи фан сифатида шаклланиши сабабли сўз ясашининг ўзгариши, янги сўз ҳосил қилиши йўллари тадқиқи лексикология фани объекти ҳисобланади. Г.Паульнинг ёзишича, немис тилида сўз ясаши масалалари билан қатор олимлар шуғулланган. Бу борада Г.Паульнинг «Тил тарихи принциплари» асаридаги «Сўз ясаши ва ўзгаришининг пайдо бўлиши» номли XIX бобидаги баён қилинган фикрлар сўз ясаши ҳақидаги дарслик ва қўлланмаларга асос бўлиб хизмат қилди. Сўз ясаши масалалари ва қўшма сўзларнинг турли классификациялари, ҳатто моделлари сўз ясаши асрада чоп этилган ва қўлланиб келинаётган лексикология дарсликларидан ўз ўрнини олган. Бу масала юқорида таъкидланган А.Искос, А.Ленкованинг «Немис тили лексикологияси» дарслигининг 32-87 бетларида, К.Левковскаянинг «Ҳозирги замон немис тили лексикологияси» дарслигининг 110-141 бетларида, М.Степанова ва И.Чернишеванинг «Ҳозирги замон немис тили лексикологияси» дарслигининг 76-141, Л.Шевелёванинг “Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache” дарслигининг 51-97 бетларида сўз ясашига бағишланган боблар мавжуд.

Ушбу асарларда немис тилида сўз ясаши усули ва воситалари тўла таҳлил қилинган. Айниқса, М.Д.Степанованинг бу борада олиб борган илмий изланишлари

ва чоп этган монографиялари тилшунос олимлар томонидан алоҳида эътироф этилган ва юқори баҳоланган. Сўз ясаши тилнинг макросистемасида ўзига хос макросистемани ташкил этади, шунинг учун ҳам улар ҳам грамматик, ҳам лексик системалар нуқтаи назаридан сўзнинг структурал таркиби, архитектураси кесимида ўрганилиши лозим.

Немис тилида Wortbildung – сўз яшаш термини икки маънода ишлатилади. Биринчи маънода айнан «сўз ясаши» бўлса, иккинчи маънода «сўз ясаши ҳақидаги таълимот, сўз яшаш воситалари, қонун-қоидалари, метод ва моделлари ҳамда янги ҳосил бўлган сўзларнинг маъноларини таҳлил қилиш демакдир. Ҳозирги замон немис тилида сўз яшаш янги сўзлар ҳосил қилишнинг энг сермахсул усуллари билан бири ҳисобланади. Бу ҳолат ўзбек тилига ҳам тааллуқли. Айниқса, кўшимчалар орқали сўз яшаш ўзбек тилида кўп учрайди. Ҳатто XI асрда Маҳмуд Қошғарий қаттиқ ҳамда юмшоқ асосларга кўшилувчи –чи + -чў аффикслари борлигини эътироф этиб, унга этчи, ашчў, этукчи каби мисоллар келтирган. Асосий сўз ясовчи восита сифатида немис тилида сўзларнинг ўзак ва негизларини кўшиш орқали кўшма сўзлар ҳосил қилиш, аффиксация усули, товушларнинг тарихий алмашинуви орқали (Lautwechsel), аблаут, умлаут, брехунг Ablaut, Umlaut, Brechung) орқали сўз яшаш усуллари кўриб чиқиш зарур бўлади.

Янги сўзлар сўз ўзаги ва негизи (Wortwurzel und Wortstamm) асосида яратилади. Ўзак сўзнинг асосий маънога эга бўлган энг кичик семантик ва морфологик бўлинмас қисмидир. Ўзак тўла маъноли бутун бир сўз сифатида ҳам мавжуд бўлиши мумкин.

Немис тилида асосан уч ёки тўрт товушли структурага эга бўлган ўзак сўзлар кўпроқ учрайди, улар немис тилидаги барча ўзак структураларнинг 82% ини ташкил этади.

Сўзнинг негизи – сўз ўзаги ва аффикслар билан бирга бир бутун маънога эга бўлган бирликни ташкил этади. Негиз сўз ўзаги каби нутқ жараёнида контекстда яхлит бирлик сифатида ишлатилади.

Алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, феълнинг инфинитив формасидаги –en суффикси сўз ўзагига тааллуқли эмас. Сўз ясовчи аффикслар ўзак ва негизга қарама қарши ўлароқ мустақил маънога эга эмаслар, аффикслар маълум ўзак ёки негизга кўшилгандагина маъно касб этади. Кўшма сўзлар (Zusammensetzung) Кўшма сўз ясаши немис тилида ўта сермахсул усул ҳисобланади. Кўшма сўз лексик маънога эга бўлган икки ёки ундан ортиқ сўз ва негизнинг кўшилишидан ҳосил бўлади.

Кўшма сўз компонентлари бир-бири билан шундай қоришиб кетадики, улар бир бутун мустақил бирлик сифатида қабул қилинади. кўшма сўзларга бўлган эҳтиёж баъзан предмет номлари аниқ дифференциация қилинмаганлиги сабабли

уларга аниқроқ ном бериш мақсади билан асосланади. Шунинг учун бўлса керак, қўшма сўзлар олдида келган ном кейинги номнинг аниқловчиси вазифасини ўтайди. қўшма сўзлар бир қанча сўзларнинг синтактик боғланиши, синтагмалар асосида ривожланади. Баъзан синтагманинг маъно ва грамматик жиҳатдан яхлит ҳолга келиши натижасида қўшма сўзлар ҳосил бўлади. Ўзбек тилида бундай сўзларга олтингугурт, ошқозон, эртапишар, хушмуомала, бешотар, учбурчак, кўкбулоқ каби сўзларни мисол қилиш мумкин. Кўриниб турибдики, ўзбек тилида қўшма сўзлар кўпинча икки ўзакнинг бирикувидан ҳосил бўлади. Проф. М.Д.Степанованинг тадқиқот натижалари ҳозирги замон немис тилидаги ўн уч турдаги асосий сўз яшаш моделлари борлигини кўрсатди. Улар орасида қўшма сўзлар ясалиши моделлари алоҳида ажратиб таҳлил қилинган.

Илмий монография ҳамда лексикология дарсликларида қўшма сўзларнинг турли хусусиятлари асосида турли таснифлар келтирилади: сўз ясалишининг тарихий-генетик таснифи, семантик-структурал тасниф, морфологик тасниф ва ҳ.к. булар ҳақида юқорида номлари келтирилган дарсликларда муфассал маълумотлар берилган.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Stepanowa M./Fleischer Wolfgang. Grundzüge der deutschen Wortbildung. Leipzig, 1985.
2. Словарь словообразовательных элементов немецкого языка. М., 1979.
3. Methoden der synchronen Wortschatzanalyse. Halle(Saale), 1973.
4. Городникова М.Д., Розен Е.В. Лексикология современного немецкого языка. М., 1967 М.: Goldring – der Ring aus Gold, Fahrplan – der Plan der Fahrt.